

A középkori városok környezetszabályozása: Buda és Pest példája*

Environmental Regulation of Medieval Towns: The Examples of Buda and Pest

Using topographical data, documentary and other legal-historical sources, the paper aims to interpret the rules that were used to promote urban hygiene in pre-modern Buda and Pest. I will try to answer the question of what kind of environmental regulation, whether indirect or direct, was present in the economic centers of Hungary before the modern times, where the use of natural resources by many actors had to be coordinated in a small area. Ultimately, the question is whether sustainability and reflection on environmental pollution emerged in Hungarian cities before modern public health reforms.

Az utóbbi években a városi környezettörténet fontos kutatási területté nőtte ki magát az angolszász (és részben a frankofón) világban. A vizsgálatok fókuszja elsősorban a modern kor, ahol a városi környezet, a városi higiéniében bekövetkezett 19. századi gyökeres átalakulás áll a munkák középpontjában.¹ Monográfiák, tanulmánykötetek tucatjai kérdeznak arra rá, hogy a modern kori szabályozások révén miként tudták kiküszöbölni a járványok terjedését, a városi árvizeket és a vízhiányt, hogyan segítették a város hatékony működését a természeti erőforrások használatának szabályozásával. Ezen kutatásokban a városi vizeknek kiemelt szerepe van. Számos munka vizsgálja, hogy miként váltak a folyóvizek – vízgazdálkodási fogalommal élve – „ipari vízzé”, szennyvízelvezetővé, vagyis veszítették el korábbi funkcióikat és természetes jellegüket (lettek „hibridek”), majd bizonyos esetekben miként váltak újra a városok értékes területeivé, hogyan igyekeztek az egyes települések vonzó környezetté, a zöldterületek részévé tenni őket.² Ugyanakkor a környezetszabályozás nem feltétlenül jelent modern

* A tanulmány az NKFIH FK 142451 „Budapest – egy várostérség környezettörténete” projekt keretében készült.

¹ Rawcliffe–Weeda (eds.) 2019; Bécot et al. (éd.) 2023.

² Castonguay–Evenden (eds.) 2012; Evenden 2018; Chiarenza–Haug–Müller (eds.) 2020.

kori fejleményt általában sem, és különösen igaz ez a városi környezetre, ahol a szűkebb térben élő népesség, valamint a nagy ipari és kereskedelmi koncentráció miatt hatványozottan jelentkeztek környezeti problémák már a modern kort megelőzően. A kutatás Nyugat- és Dél-Európa, sőt újabban Kelet-Közép-Európa esetében is rendre rámutatott a városi környezet modern kort megelőző szabályozásának meglétére.³

Jelen rövid írás célja, hogy topográfiai adatok, okleveles és más jogtörténeti források segítségével értelmezze, milyen szabályokkal igyekeztek segíteni a városi higiéniát a modern kor előtti Budán és más magyarországi városokban. Arra igyekszem választ adni, hogy akár indirekt, akár direkt formában milyen környezetszabályozás volt jelen a modern kor előtt az ország gazdasági központjaiban, ahol kis területen kellett sok szereplő természetierőforrás-használatát összehangolni. Végeredményben pedig kérdés, hogy megjelenik-e a fenntarthatóság és a környezetszennyezésre való reflexió a magyarországi városokban a modern kori közegészségügyi reformok előtt.

Források

A modern kor előtti környezetszabályozással foglalkozó történeti munkák több forrásanyag irányából közelítenek. Egy részük a normatív forrásokra támaszkodik, és a városi és egyéb rendeletek felől közelít.⁴ Ezek angliai, francia és észak-itáliai városok esetében jelentős forrásanyagot biztosítanak annak megértésére, milyen problémákat jelentett a folyók, patakok és más városi vizek használata. E források ugyanakkor sok település esetében nem jelentenek megfelelő anyagot vagy azért, mert nagyrészt hiányoznak, vagy azért, mert nem városi rendeletek szintjén foglalkoztak a hasonló kérdésekkel, hanem eseti szinten, azaz a környezetszabályozás csupán konkrét perek mentén érhető tetten.⁵ Középkori magyarországi városi rendeletek csak a nagyobb városokból maradtak fenn. E településeken – így Budán, Újlakon, Sopronban, számos bányavárosban – több formában is megőrződtek a városi statútumok. Jogkönyvekbe is összegyűjthették a különböző potenciális konfliktusokat, illetve városkönyvi bejegyzések formájában is találkozhatunk velük.⁶

³ Zupko–Laures 1996; Leguay 2002; Sowina 2016.

⁴ Zupko–Laures 1996; Balestracci 1998; Keene 2001; Leguay 2002; Jørgensen 2010.

⁵ Pl. Sowina 2016.

⁶ Városkönyvek, városi statútumokra, lásd: Szende 2018a.

Jogkönyvek és statútumok nagy számban inkább a kora újkortól, annak is a második felétől maradtak fenn mezővárosokból.⁷

Ezen írásban egyfelől a Budai jogkönyv vonatkozó passzusait áttekintve mutatok rá, milyen konfliktusok jelentkeztek a városi környezethasználatban, illetve részben azok hiányára is igyekszem rákérdezni.⁸ Másfelől a középkori Buda, Pest és Óbuda területét érintő ügyekben kelt oklevelek is utalnak a természeti erőforrások használatát övező konfliktusokra. Ezek jelentik a fontosabb forráscsoportot e dolgozat esetében is. Ezek a rendre több város polgárai, vagy polgárok és nemesek, illetve intézmények közti konfliktusok tényét rögzítik, s értelemszerűen nem az egyes városok saját igazságszolgáltatásának részét képezték, így főképp királyi, esetleg hiteleshelyi oklevelek formájában maradtak fenn.⁹ Miután Buda, Pest és Óbuda okleveleinek jelentős része elpusztult az egyes városi levéltárak megsemmisülése során,¹⁰ ezek a más formában megőrződött oklevelek kulcsfontosságúak a kutatás számára.

A természetierőforrás-használati konfliktusok és -szabályozások e források alapján leginkább két területre korlátozódtak, és főképp a víz tulajdonlásának kérdését érintették. Egyfelől a Duna medréhez kapcsolódó különböző haszonvételek problémája jelentkezett, másfelől a felhívízi Malom-patak és a környezetében álló számos vizet igénylő építmény vízhasználata körül merültek fel komolyabb konfliktusok. Ezekről éppen azért tudunk meg többet, mert nem csak egy város polgárainak ügyei voltak.

Az egyes városokon belüli problémák a fennmaradt forrásanyag természete miatt ugyanakkor gyakran rejtve maradnak. Ezek feltérképezésére egy másik forráscsoportot igyekeztem bevonni a kutatásba, ez pedig a topográfiai jellegű források köre. Régészeti és írott források segítenek lokalizálni a városokon belüli, a környezetet befolyásoló gazdasági tevékenységeket. Mind Buda, mind Pest esetében rendelkezünk annyi topográfiai információval, amely segíthet abban, hogy a környezet használatában problémákat fedezzünk fel, azaz olyan tereket, ahol a különböző gazdasági és egyéb tevékenységek bizonyosan hatottak a tágabb környezetükre, befolyásolták más tevékenységek elvégzését. Ezek között lehet a vizek elszennyezése, azok túl nagy mértékű használata, a piac- és vásárterek túlzott környezetterhelése, a szeméthyűjtők nem kellő elkülönítése a városoktól. E problémákra időnként rávilágítanak a budai és pesti oklevelek is,

⁷ Ezek egy részének kiadását, lásd Kolosvári-Óvári (szerk.) 1885–1904.

⁸ Mollay 1959; Blazovich-Schmidt (közread.) 2001.

⁹ Gárdonyi-Kumorovitz (szerk.) 1936–1987, ill. Kristó et al. (szerk.) 1990–2023 vonatkozó oklevelei.

¹⁰ A városok levéltárainak pusztulására: Kenyeres 2016.

ugyanakkor jóval esetlegesebben, mint ha azt vizsgálnánk, hol milyen környezethasználattal találkozunk az egyes városok területén.¹¹ Utóbbi módszer több szempontból is komoly lehetőségeket kínál. Egyfelől az utóbbi egy évszázad régészeti és történeti kutatásai révén számos adattal rendelkezünk a gazdaság térbeliségét illetően, másfelől az utóbbi években több, kifejezetten topográfiai megközelítésű, Buda és Pest térszerkezetét vizsgáló munka látott napvilágot.¹² Két területre fókuszálva mutatok rá a következőkben, hogy milyen lehetőségeink vannak a városi környezet problémáinak értelmezésére a forrásadottságok fényében: az egyik a Duna és közvetlen környezetének, a másik Buda városának környezetszabályozása lesz.

A Duna és közvetlen környezete

A Duna vitathatatlanul kulcsszerepet játszott Buda, Pest és Óbuda fejlődésében egyaránt. A folyó egyszerre volt élelemforrás, közlekedési folyosó, fontos védelmi vonal, ivó- és ipari vízforrás, szennyvízelvezető és energiaforrás. E használatok sok esetben segítették egymást, ugyanakkor a Duna a Buda és Pest közti szakaszon a késő középkorra már kritikus számú szerepet töltött be, ami nem egyszer konfliktusokhoz vezetett.

A 14–15. században a Magyar Királyságban a folyók menti hajómalmok száma jelentősen megnövekedhetett, a források egyre több folyónál, illetve Pestnél és Budánál kisebb méretű települések környezetében is rendre tanúskodnak a jelenlétükről. Buda és Pest esete azonban azért kirívó, mert a hajómalmok már a 13. század utolsó negyedétől adatolhatók, és mint arra már az első említések rámutatnak, potenciális veszélyt jelentettek a víz hasznosításának két másik fontos formájára, a hajózásra és a halászatra. A hajómalmok nem csupán egy-egy rövid szakaszon helyezkedtek el a Dunán Buda és Pest mellett, hanem a partokhoz közel, hosszan nyúltak el egymás alatt. A malmok tulajdonosai feltehetőleg nem azért választották ki éppen e helyeket a folyón, hogy másoknak kárt okozzanak – ezt a korabeli szokásjog nem engedte volna –, hanem mert ezek voltak a legalkalmasabb pontok a folyón hajómalom létesítésére. Először is, a hajómalmok a jegesedés miatt nem tudtak működni a hidegebb hónapokban, viszont a meleg források közelsége miatt a budai (és óbudai) part mentén a Duna később kezdett el befagyni, mint a pesti oldalon. A legtöbb hajómalom ezért a Duna budai és óbudai partszakaszainak közelében működött. Másodsorban, a hajómalmok ritkán álltak egymás

¹¹ Vadas–Ferenczi 2021; Vadas–Ferenczi 2023.

¹² Végh 2006; Végh 2015; Irásné Melis 2014.

mellett, egyszerűen azért, mert könnyen megrongálhatták volna egymást. Általában egy nagy, a folyómederbe vert karóhoz rögzítették őket. Ezeket a cölöpöket magyar nyelven *szelep*nek hívták. Eredetileg valószínűleg minden hajómalomhoz egy-egy *szelep* (karó) tartozott, de egy bizonyos ponton, valószínűleg a növekvő őrlési igényre válaszul, több hajót csatoltak egymáshoz, és csak az első, folyásirány szerint legfelső hajót rögzítették magához a karóhoz. Ez az elrendezés azonban a hajómalmok láncolatát eredményezte, ami a folyó hosszú szakaszain akadályozta az átkelést és esetenként a halászatot.¹³

Már a hajómalmokat említő egyik legkorábbi magyarországi oklevélben megjelennek az építmények helyével kapcsolatos problémák. A Nyulak szigeti apácák 1305-ből származó oklevelükben a felhévizi johanniták előtt tiltakoznak a budai káptalan hajómalmainak elhelyezkedése miatt. Az apácák, illetve a nevükben eljáró Pál nevű domonkos szerzetes a malmok pozíciójával kapcsolatos elégedetlenségük mellett azt is állították, hogy a molnárok folyamatosan sértegették a jezsuiták révén átkelőket.¹⁴ A hajómalmok növekvő száma idővel visszatérő problémává vált, és a révek és kikötők tulajdonosai többször panaszt tettek az ellen, hogy a budai külváros molnárai újabb és újabb cölöpöket (szelepeket) rögzítettek a Dunában. 1462-ben a budai káptalan és a szigeti apácák fogtak perbe több budai polgárt – köztük egy bizonyos Ács Jánost –, mert azok Felhéz és Jenő között számos hajómalmot működtettek. A malmok és az azokat a folyóparton tartó cölöpök az apácák panasza szerint lehetetlenné tették az átkelést és a kikötők használatát.¹⁵ A jezsuiták rév pedig – amely a mai Budapest területén a folyó két legfontosabb középkori révhelyének egyike – az apácák egyik legfőbb bevételi forrása volt. Nemcsak a Dunán való átkelés vált egyre nehezkesebbé a hajómalmok növekvő száma miatt, a malomkerekek a halászatot is befolyásolták. A lapátok állandó, erős zaja ugyanis távol tartotta a halakat ezeknek az építményeknek a környékétől, így a Duna egyre hosszabb szakaszaitól. A dunai halászat a mai Budapest teljes területén – vagyis a Szentendrei-sziget déli csücskétől a Csepel-szigetig – a Szent László adománylevelének értelmében a budai káptalan kiváltsága volt.¹⁶ A káptalan által tett panasz szerint azonban három férfi, Révész György, Aurifaber (azaz aranyműves) Pál és a pesti Szent Miklós-ispotály mestere hajómalmokat telepített az újbécsi (*Beechwara*) partfal

¹³ Benda 2013: 11–12 (kitekintéssel a kora újkor időszakára).

¹⁴ MNL OL DL 1691, kiadása: Nagy–Tasnádi Nagy (szerk.) 1878–1920: I. köt. 102–103. 96. sz., regeesztája: Kristó et al. (szerk.) 1990–2023: I. 371–372. 775. sz.

¹⁵ Bártfai Szabó (szerk.) 1938: 231. 882. sz. (MNL OL DL 15 787.).

¹⁶ Györffy 1963–1998: IV. 502, 584. Bár ezt később már nem egyedül gyakorolták: Szende 2018b: 160.

mellé, ahol korábban sohasem voltak malmok. Ezek kárt okoztak a halászoknak, mivel a fogásuk mennyisége ezt követően a felére csökkent. A dokumentumban még azt is olvashatjuk, hogy a folyónak ezen a szakaszán általában milyen halfajokat fogtak – a forrás a csukát és a vizát emeli ki.¹⁷

A Buda, Óbuda és Pest környéki, Duna menti révekben és a halászatban érdekelt, egyébiránt igen befolyásos egyházi intézmények panaszai ellenére a hajómalomok száma az igények növekedésével párhuzamosan folyamatosan emelkedett. Legtöbbjük – a meleg források már említett jelenléte miatt – a budai oldalon helyezkedett el, de legalább egy hajómalom létesült Pest közelében, és egy valamivel délebbre, Pest egyik déli külvárosa, Szentfalva (Szenterzsébetfalva) mellett is.¹⁸ Jelen írás szempontjából igen fontos a szentfalvai hajómalomra vonatkozó adománylevél. Az 1490-ben kelt, a malomhelyek kapcsán már hivatkozott oklevélben Szapolyai István (a későbbi Szapolyai János király apja és Szepes későbbi örökös főispánja) szolgálatai elismeréseként Temesvári Bodó Mihálynak egy dunai malomépítésre alkalmas helyet adományozott.¹⁹ A malom helye ez esetben nem volt több, mint egy karó, azaz egy szelep. A Szapolyai-oklevél, valószínűleg nem véletlenül, elrendelte, hogy az építményre tilos adót kivetni, és ami a legfontosabb, a malom működését senki – az adományozó valószínűleg Szentfalva népére gondolt – nem zavarhatja. Szentfalva lakosai jelentős részt vállaltak a dunai halászatból, így valószínű, hogy az utóbbi feljegyzés a halászok és a hajómalom tulajdonosa közötti elkerülhetetlen érdekellentétre utal.

Az utolsó oklevél, amely a Budánál, Óbudánál és Pesten lévő dunai hajómalomok összefüggésében említendő, mutat rá a legvilágosabban, hogy ezen építmények milyen nehézségeket jelenthettek a folyón való átkelésben. A Jagelló-korban a magyar országgyűlések – kevés kivételtől eltekintve – a királyság „fővárosában”, Budán (és Pesten) zajlottak. Míg a köznemesség a Rákos mezején, Pest falain kívül gyűlt össze, addig az arisztokrácia a budai Várhegyen, majd a „kamarák” képviselői időről időre a budai várban találkoztak. Ilyenkor a választott nemesi szószólóknak értelemszerűen át kellett kelniük a Dunán. Az egyik ilyen alkalommal egy nemesi csoport, amelynek hajója Budáról éppen Pestre tartott a Dunán, valahogyan egy hajómalomnak sodródott, a nemesek pedig a vízbe estek, és kivétel nélkül mindannyian megfulladtak.²⁰ Az eseményre még évtizedekkel később is

¹⁷ Knauz 1863: 23–24., 41. Bártfai Szabó (szerk.) 1938: 248. 949 sz., Bártfai Szabó 1935: 107. 142. sz. A halászat, a révek és a malmok viszonyára Bécs példáján lásd Hoffmann–Sonnlechner 2006/2007.

¹⁸ Bártfai Szabó 1935: 105. 135. sz., Katona 1788–1794: XIII. 718.

¹⁹ MNL OL DL 46 153., kiadása: Neumann 2012: 188–189. 198. sz. Lásd még: Benda 2013: 11–12.

²⁰ Thallóczy (szerk.) 1915: 182–183. 114. sz.

emlékeztek, így a humanista krónikás Verancsics Antal is említést tett róla, bár ő tévesen az 1514. évi Dózsa-féle parasztfelkelés idejére tette a valójában egy évtizeddel korábban,²¹ 1504 tavaszán történt szerencsétlenséget.

De a források a Duna esetében nem kizárólag arra mutatnak rá, hogy milyen problémákat idéz elő a környezet használata, hanem arra is, hogy adott esetben az egyes gazdálkodási formák segíthették is egymást. Ilyen például a haltartás és a mészárosmesterség egymást kiegészítő gyakorlata, amit utóbbiaknak a halászokkal való nézeteltérése világít meg számunkra. A budai német mészárosok céhe és a budai halárusok között kialakult vita és per erre világosan rámutat. A budai mészárosok házai a város még mindig nem egészen pontosan lokalizált vágóhídja közelében álltak a Duna partján, amelyek mellett nagyméretű haltartók is voltak.²² Nem egy város van, ahol a két szakma művelése valamilyen módon összekapcsolódott.²³ Nem egészen véletlenszerű, hogy a mészárosok igyekeztek haltartókat elhelyezni a Dunában, méghozzá lakhelyük és ezáltal a vágóhíd közelében. Alighanem a vágóhídi maradék egyszersmind tápláléklul szolgált az ott tárolt halak egy része számára. Ily módon a haltartás a folyóba került szerves hulladék mennyiségét is csökkentette, s alighanem fontos kiegészítő jövedelmet is jelentett a mészárosoknak.

Az, hogy a vágóhídi melléktermékektől ily módon részben megtisztították a folyót, nem jelenti azt, hogy a Duna vízminősége érdekében jelentékenyebb erőfeszítéseket tettek volna. A legszennyezőbb középkori iparágak közé tartozó bőrcserzés jól példázza ezt. A tímárok a Duna közelében éltek egyaránt Budán és Pesten, ami érthető, hiszen munkájuk nagy mennyiségű vizet kívánt. Ami ugyanakkor mindenképpen említést érdemel, az a városon belüli elhelyezkedésük. Buda esetében utcanévi adat áll rendelkezésre, amely szerint a tímárok a Csűr, azaz a királyi magtárak környékén lakhattak és dolgozhattak.²⁴ Ez a terület különösen meglepő választás a tímárműhelyek számára, mivel ez a rendkívül szennyező tevékenység így éppen a királyi palota vizét szolgáltató középkori vízmű feletti Duna-szakaszt érinthette.²⁵ Ez az elhelyezkedés egészen bizonyosan vízminőségi problémákat okozott, minthogy a vízkivétel és a szennyvíz visszajuttatása a folyóba is nyilván a part közvetlen közelében történt. Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy a vágóhíd is nyilvánvalóan nehezítette mind a palota, mind mások vízkivételét a Víziváros területén.²⁶

²¹ Bessenyei (szerk.) 1981: 17–18. Vö. Benda 2013: 11.

²² Kis–Petrik (szerk.) 2008: 377–380.

²³ Deligne 2008: 297–299.

²⁴ Végh 2006. I. 117., 122.

²⁵ Fényes 2007.

²⁶ Végh 2008: 69.

Kubinyi András ugyan nem közvetlenül a Duna felett képzelte el a vágóhidat, de Újlak város jogkönyve, akár külföldi és későbbi hazai párhuzamok alapján egy, a Duna medre fölé lógó mólót kell elképzeljünk.²⁷ Kubinyi ugyanakkor arra is pontosan rámutatott, hogy a városfaltól északra kell a vágóhidat lokalizálni, ahogyan arra egy 16. század eleji tanúvallomási jegyzőkönyv viszonylag pontosan utal.²⁸ Ez az elhelyezkedés egyébként is logikus, hisz aligha vittek volna több száz marhát a falakon belülré.²⁹ Ennek megfelelően a budaiak váraljai tevékenységét biztosan zavarta a vágóhid szennye. A céhes keretek közti működés általában sem engedte az éjszakai vágást, de talán nem független a szennyezés problémájától, hogy a mészárosok csak fényes nappal voltak jogosultak a vágásra.³⁰ Így ugyanis voltak napszakok, amikor a vízkivételhez tisztább víz állt rendelkezésre. A budai vízmű esetében például így tudhattak tiszta – illetve kevésbé szennyezett – vizet juttatni a királyi palota kútjába.

A pesti oldal esetében is problémákat vet fel a tímárműhelyek elhelyezkedése. Budával ellentétben itt a régészeti adatok szolgáltatnak fontos adalékokat a kérdéshez.³¹ A tímárok, hasonlóan a középkori Budához, itt is a Duna-parton működhettek. Tevékenységüket régészeti leletek bizonyítják a mai Molnár utca több szakaszán. Már az 1990-es évektől ismert volt a Molnár utca (34–36. szám) déli végén a Fővám tér közelében egy jelentékeny tímárműhely.³² Ez az akkori város déli részén helyezkedett el, a városfal közelében, és mint ilyen, alapvetően elkerülhetővé tette, hogy más pesti használók vizét elszennyezze, persze a városfaltól délre elterülő, fent már említett Szentfalva esetében ez már nem állja meg a helyét. Ugyanakkor az utóbbi években feltárára került egy másik tímárműhely is, amely jóval északabbra, a Molnár utca északi végén (7–9. szám), a középkori piactér közvetlen közelében helyezkedett el. Mivel a piactér számított a város központjának, ezért a műhely által okozott vízszennyezés számos felhasználót érinthetett. Bár a modern korban a bőrcserzést nemcsak a víz-, hanem a levegőszennyezéssel is asszociáljuk, az ezzel járó szagok, úgy tűnik, természetes részét képezték a korabeli városi létnek. Ritkán találkozunk ugyanis kísérletekkel ennek csökkentésére vagy ezzel kapcsolatos panaszokra.³³

²⁷ Kubinyi 2008: 38. 121. lj. Újlakra: Hegedüs (ford.) 1983: 110. (34. sz.); Londonra: Carr 2008: 453–457.

²⁸ Kubinyi 1964: 109.

²⁹ Bár éppen Pesten ez megtörtént.

³⁰ Mollay 1959: 101 (105. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 370–371. (105. sz.)

³¹ P. Horváth–F. Komori 2018 [2020]; P. Horváth 2023.

³² Irásné Melis 2014: 160–161.

³³ Jørgensen, 2021: 29., 31; Bieniarzówna 1992: 344–345.

A Budai jogkönyv és a környezetszabályozás

A városok, illetve személyek és intézmények közötti perek alapján valamit megérthetünk abból is, hogy a Duna milyen szabályok létrejöttét tette szükségessé, milyen direkt és indirekt szabályok és normák mentén szerveződött a vízhasználat. A Budai jogkönyv ugyanakkor valamit elárul arról is, hogy milyen környezeti kérdések jelentettek problémát a városfalakon belül. Ezek közé tartozik a szemét, a csapadékvíz és a romlott hal kérdése. Ez utóbbi nemcsak a környezetszabályozás szempontjából lesz fontos, de egy topográfiai adalékkal is szolgál a városi vizek kérdéséhez.

Bár a szemét elhelyezését a Budai jogkönyv szabályozta, sajnos a jogkönyv erre vonatkozó bejegyzései nem, csak az egyes fejezetek címei maradtak fenn.³⁴ Mindezenre a szemét a városban jelentékeny probléma lehetett. Erről Buda esetében írott forrásaink és régészeti leleteink is tanúskodnak. Bár voltak szemétgödörök az egyes házakhoz kapcsolódóan a budai vár területén, a város szemetét a városfalakon kívülre szállították. Az egyik szemétkerakó a mai Bem József tér környékén állt. A *Nagy ganénak* nevezett trágyadomb olyan méretű volt, hogy egy oklevél a hajósok számára igazodási pontként hivatkozott rá.³⁵ Nem itt volt az egyetlen szemétdombja a városnak, de a mérete és az, hogy 1524 után nem is vittek oda több szemetet, arra enged következtetni, hogy a város legnagyobb hulladékgyűjtője volt. Ráadásul, minthogy a városban az uralkodó szélirány északi-északnyugati, a trágyadomb szele mind a Vízivárost, mind Pestet elérte. A szemétkerakó közelsége és elhelyezkedése a várostól északra egyaránt arra enged következtetni, hogy egészen más volt a gondolkodás a köztisztaságról még évszázadokkal a nagy pestisjárványt követően is, mint a modern korban.

A Budai jogkönyv részletesen kitér a városon belüli házak csapadékvíz-elvezetésének kérdésére is, ami nem egy városban okozott problémát, ugyanakkor a csapadékvíz egyszersmind fontos forrása is volt a városi vízellátásnak.³⁶ Több szokásjogi gyűjtemény és Közép-Európában használt városjog is kitér a kérdésre, így a Szász tükör vagy a Bécsi városjog is foglalkozik a témával, és a Budai jogkönyv számos pontját használó Újlaki jogkönyv is kitér e problémára. Az ereszek kérdése több elemében szabályozást kívánt, miután több helyütt ciszternákba vezették azok vizét, melyet azután kutakból visszanyertek, ezért sem a levezetett vízmennyiség, sem a -minőség nem volt érdektelen. Ennek megfe-

³⁴ Mollay 1959: 175. (350–351. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 500. (350–351. sz.)

³⁵ Kubinyi 1964: 109–110; Kubinyi 1984: 643. (Az általa hivatkozott MNL OL DL 26 166 jelzetű oklevél nincs a Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisában.) Lásd még: Benda [é. n.].

³⁶ Van Roosbroeck 2019.

lelően a polgárok az esővízgyűjtésre nem vehettek igénybe jelentősen nagyobb területet, mint a tetőjük területe.³⁷ Szintén fontos volt szabályozni, hogy a tetőről és az ereszekről lefolyó csapadékvíz ne okozzon kárt más telkén, azaz az ne folyhasson be más udvarába, ne vezessék más tetőjére – ez nyilván azt is jelenti, hogy nem minden ház gyűjtötte a vizet.³⁸ A hasonló károk elkerülése az árnyékszék-ek esetében is említésre került, ami arra utal, hogy előfordult, hogy ezek nem kellően mélyre kerültek, elszennyezve a kutakat, kárt okozva a szomszédos ház vagy házak tulajdonosának.³⁹

Az utolsó problémakör a Budai jogkönyv környezetszabályozásra vonatkozó passzusai közül a halárusításra, azon belül is a romlott halakra vonatkozik, ami jelen írás szempontjából különösen érdekes. Az Elevenhalszer, másnéven az Eleven hal utcája a mai Szentháromság tér közelében helyezkedett el.⁴⁰ A jogkönyv kiköti, hogy a városfalon belül ne maradjon a romlott hal, másrészt rögzíti azt is, hogy azt „öntsék a város előtti árokba” (*schutten fur dy stat in den graben*).⁴¹ Ebből is látható, hogy a vizesárkok, városi patakok a szemét és a szennyvíz elvezetésének fontos elemei voltak. Szintén említést érdemel ugyanakkor, hogy a budai városárok azon kevés helyrajzi elemek egyike, amelyet részletesebben nem ismerünk. Pedig a fentiek alapján egyfelől azt feltételezhetjük, hogy általában volt benne víz, másfelől, hogy valamilyen módon összeköttetésben kellett álljon a Dunával, hisz nem akarták volna a romlott halat olyan területre gyűjteni, amelynek lefolyása rossz vagy nem megoldott.

Konklúziók

Nagyon kevés közvetlen forrás áll rendelkezésünkre arról, hogy a középkori Buda, Óbuda és Pest lakói miképp gondolkodtak saját természeti erőforrásaik használatáról, a városuk higiéniájának megőrzéséről, környezetének szabályozásáról. A Budai jogkönyv, az egyedi ügyekben keletkezett oklevelek és a várostopográfia segít e kérdések legalább részbeni megismerésében. A három forrás egymással való összeolvasása sok szempontból fontos tanulságokkal szolgálhat. Míg a normatív szöveg, azaz a jogkönyv megfogalmazza azokat az elveket, amelyek mentén a város(ok) higiéniáját szervezni próbálták, az oklevelek és a

³⁷ Mollay 1959: 166. (321. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 484. (321. sz.). A budai ciszternákra lásd: Kubinyi 1984: 636–637; Végh 2011: 326–328.

³⁸ Mollay 1959: 167. (323. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 485. (323. sz.).

³⁹ Mollay 1959: 167. (326. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 486. (326. sz.).

⁴⁰ Végh 2006: I. 73., 80., 185., 201., 210.; Szende 2018b: 161.

⁴¹ Mollay 1959: 103. (110–111. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 373–374. (110–111. sz.)

különböző ipari és egyéb szennyező létesítményeknek a városi térben való elrendeződése rámutat a gyakorlatra. Ennek megfelelően, úgy gondoljuk, ahhoz, hogy megismerjük egy hasonlóan szűkös forrásadottságokkal rendelkező város környezettel való kapcsolatát, együtt kell értelmeznünk az utcaneveket, a házszámok panaszlevelében felsorolt halfajtákat, az országgyűlés idején a Dunába fulladt nemesek történetét, melyek mind-mind értékes adalékokkal szolgálnak.

A fentiek alapján Buda esetében úgy tűnik, hogy ha jelentkezett környezetalakulással, környezetszennyezéssel kapcsolatos aggodalom, az szinte kizárólag a gazdasági jellegű érdekütközések kontextusában jelent meg. A vízkészletek tisztaságának védelme, a fajok megvédésének gondolata még hosszú ideig nem jelentkezik az olyan típusú forrásanyagban, mint amelyet jelen munka során használtunk.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Diplomatikai Levéltár (DL)

Bártfai Szabó László (szerk.) 1938: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest.

Bessenyei József (szerk.) 1981: *1504–1566, memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. Verancsics-évkönyv*. Budapest.

Blazovich László – Schmidt József (közread.) 2001: *Buda város jogkönyve*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szeged.

Gárdonyi Albert – Kumorovitz L. Bernát (szerk.) 1936–1987: *Budapest történetének okleveles emlékei / Monumenta diplomatica civitatis Budapest. I–III*. Budapest.

Hegedüs Antal (ford.) 1983: *Újlak város jogkönyve 1525-ből. Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Újvidék, 93–179.

Katona, Stephanus 1788–1794: *Historia critica regum Hungariae. Vols. 8–19. Stirpis mixtae: 1301–1526. VIII–XIX*. Budae.

Kis Péter – Petrik Iván (szerk.) 2008: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.). Budapest.

Knauz Nándor 1863: A budai káptalan regestái 1148–1649. *Magyar Történelmi Tár* (12.) 3–156.

- Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) 1885–1904: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I–V. Budapest.
- Kristó Gyula et al. (szerk.) 1990–2023: *Anjou-kori oklevéltár*. I–LII. Budapest–Szeged.
- Mollay, Karl (szerk.) 1959: *Das Ofner Stadtrecht: Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Budapest.
- Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.) 1878–1920: *Anjoukori okmánytár / Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Budapest.
- Neumann Tibor (szerk.) 2012: *A Szapolyai család oklevéltára / Documenta Szapolyaiana I. Levelek és oklevelek / Epistulae et litterae (1458–1526)*. Budapest.
- Thallóczy Lajos 1915: *Jajca (bánság, vár és város) története*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

- Balestracci, Duccio 1998: The Regulation of Public Health in Italian Medieval Towns. In: Hundsichler, Helmut – Jaritz, Gerhard – Kühtreiber, Thomas (Hrsg.): *Die Vielfalt der Dinge: Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur: internationaler Kongress, Krems an der Donau, 4. bis 7. Oktober 1994: Gedenkschrift in Memoriam Harry Kühnel*. Wien, 345–357.
- Bártfai Szabó László 1935: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*. Budapest.
- Bécot, Renaud et al. (éd.) 2023: *Le chemin, la rive et l'usine. Faire de l'histoire environnementale avec Geneviève Massard-Guilbaud*. Paris.
- Benda Judit 2013: A kereskedelem épületei a középkori Budán. 3. Malmok, pékek és kenyérszékek a későközépkori Budán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (38.) 7–30.
- Benda Judit [é. n.]: *A szemétnyíró birodalma*. <https://tti.btk.mta.hu/kutatasok/lenulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/4300-a-szemetgrof-birodalma> – utolsó letöltés: 2024. február 1.
- Bieniarzówna, Janina 1992: *Dzieje Krakowa. Tom. 1. Kraków do schyłku wieków średnich*. Kraków.
- Carr, David 2008: Controlling the Butchers in Late Medieval English Towns. *The Historian* (70.) 450–461. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6563.2008.00218.x>
- Castonguay, Stéphane – Evenden, Matthew (eds.) 2012: *Urban Rivers. Remaking Rivers, Cities and Spaces in Europe and North America*. Pittsburgh.

- Chiarenza, Nicola – Haug, Annette – Müller, Ulrich (eds.) 2020: *The Power of Urban Water. Studies in Premodern Urbanism*. Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110677065>
- Deligne, Chloé 2008: Carp in the City Fish: Farming Ponds and Urban Dynamics in Brabant and Hainaut, c. 1100–1500. In: Sicking, Louis – Abreu-Ferreira, Darlene (ed.): *Beyond the Catch: Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900–1850*. Leiden–Boston, 283–308. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004169739.i-422.78>
- Evenden, Matthew 2018: Beyond the Organic Machine? New Approaches in River Historiography. *Environmental History* (23.) 698–720. <https://doi.org/10.1093/envhis/emy054>
- Fényes Gabriella 2007: Középkori vízmű maradványai Budapest Lánchíd utca 19–21. alól (1/A lelőhely). *Budapest Régiségei* (41.) 193–227.
- Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I – IV. Budapest.
- Hoffmann, Richard – Sonnlechner, Christoph 2006/2007: Vom Archivobjekt zum Umweltschutz: Maximilians Patent von 1506. *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* (62/63.) 71–124.
- Irásné Melis Katalin 2014: Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai (Régészeti kutatások Budapest V. kerületében, a Belvárosban). *Budapest Régiségei* (47.) 136–238.
- Jørgensen, Dolly 2010: Local Government Responses to Urban River Pollution in Late Medieval England. *Water History* (2.) 35–52. <https://doi.org/10.1007/s12685-010-0016-1>
- Jørgensen, Dolly 2021: Environment: Managing Urban Sanitation for Sanitas. In: McCleery, Iona (ed.): *A Cultural History of Medicine. Vol 2. Middle Ages (800–1450)*. London – New York, 21–38.
- Keene, Derek 2001: Issues of Water in Medieval London to c. 1300. *Urban History* (28.) 161–179. <https://doi.org/10.1017/S0963926801002012>
- Kenyeres István 2016: The Fate of the Medieval Archives of Buda and Pest. In: Nagy, Balázs et al. (ed.): *Medieval Buda in Context*. Leiden–Boston, 52–68. https://doi.org/10.1163/9789004307674_004
- Kubinyi András 1984: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* (27.) 636–643.

- Kubinyi András 2008: A középkori budai mészároscéh. In: Kis Péter – Petrik Iván (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. Budapest, 15–55.
- Leguay, Jean-Pierre 2002: *L'eau dans la ville au moyen âge*. Rennes.
- P. Horváth, Viktória 2023: Reconstructing the Riverside of the Danube in the Medieval City of Pest. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (74.) 175–185. <https://doi.org/10.1556/072.2023.00012>
- P. Horváth Viktória – F. Komori Tünde 2018 [2020]: Kora újkori bőrcserző műhely Pesten (V. Molnár u. 7-9.) *Budapest Régiségei* (51.) 253–273.
- Rawcliffe, Carole – Weeda, Claire (eds.) 2019: *Policing the Urban Environment in Premodern Europe*. Amsterdam. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjz82gb>
- Relković, Davori Néda 1905: *Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht)*. Budapest.
- Sowina, Urszula 2016: *Water, Towns and People. Polish Lands against a European Background until the Mid-16th Century*. Frankfurt am Main.
- Szende, Katalin 2018a: *Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary*. Turnhout.
- Szende, Katalin 2018b: The Sopron Fish Market. In: Mérai, Dóra et al. (ed.): *Genius loci. Laszlovszky 60*. Budapest, 159–164.
- Szmytka, Rafał 2022: Pollution in Early Modern Krakow. In: Izdebski, Adam – Szmytka, Rafał (ed.): *Krakow: An Ecobiography*. Pittsburgh, 108–131. <https://doi.org/10.2307/j.ctv201xjkz.8>
- Vadas, András – Ferenczi, László 2023: Small Urban Waters and Environmental Pressure before Industrialization: The Case of Hungary. *Journal of Historical Geography* (82.) 98–109. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2023.09.008>
- Vadas, András és Ferenczi, László 2021: Nagyvárosi kisvizek és a városi környezet az iparosodás előtt. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021*. 103–131.
- van Roosbroeck, Filip 2019: The Water Supply of Early Modern Amsterdam A Drop in the Bucket? *TSEG – The Low Countries Journal of Social and Economic History* (16.) 2. sz. 71–91. <https://doi.org/10.18352/tseg.1081>
- Végh András 2006: *Buda város középkori helyrajza*. I–II. Budapest.
- Végh András 2008: A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai. In: Kis Péter – Petrik Iván (szerk.) 2008: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. Budapest, 57–72.
- Végh András 2011: Kutak, vízművek. kiegészítés Buda város középkori helyrajzához. In: Kővári Klára – Miklós Zsuzsa (szerk.): *„Fél évszázad terepen” Tanulmánykötet torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, 327–332.

Végh András 2015: *Buda I. kötet, 1686-ig*. Budapest.

Zupko, Ronald Edward – Laures, Robert Anthony 1996: *Straws in the Wind: Medieval Urban Environmental Law – The Case of Northern Italy*. Boulder, CO.